

**DİVANÜ LÜGATİ’T-TÜRK’TE
SOSYAL NORMLARI KARŞILAYAN KAVRAMLAR**

The Terms Corresponding to Social Norms in Diwan Lugat at-Turk

Dr. Dilaver DÜZGÜN*

ÖZET

Türk dilinin bilinen en eski sözlüğü olma özelliğine sahip Divanü Lügati’t-Türk, yazıldığı dönemin Türk toplulukları ile ilgili önemli ayrıntılara yer veren bir şaheserdir. Bu sözlükte yer alan sosyal normlarla ilgili kavramların belirlenmesi, o dönemdeki Türk topluluklarının yaşam biçimleri ve hayata bakış tarzları açısından önemli ipuçları verecektir.

Divanü Lügati’t-Türk’te sosyal normları karşılamak üzere “törü” ve “ögreyük” kelimeleri yer alır. Törü kelimesi eserde beş ayrı yerde geçmektedir. Bunlardan biri madde başı olarak verilmiş, karşısında gerekli açıklama yapılmış, sözcüğün yer aldığı bir atasözü verilmiştir. Diğerlerinde ise başka kelimeler açıklanırken bu kelime, örnek metinler arasında yer almıştır. Bu metinlerin üçü atasözü, biri dörtlükten ibarettir.

Ögreyük kelimesi ise bir yerde madde başı olarak yer almaktadır. Burada sözcüğün anlamı “adet” biçiminde açıklanmış ve bir dörtlük içinde kullanımına örnek verilmiştir.

Ayrıca bazı kelimeler açıklanırken verilen örneklere bağlı olarak “bu, Türklerin âdetidir” gibi ifadelere yer verilmiş, böylece sosyal normların işlevi konusunda önemli bilgiler aktarılmıştır.

Anahtar kelimeler: sosyal norm, töre, adet, gelenek, görenek.

ABSTRACT

Diwan Lugat at-Türk composed by a Turkish linguist Mahmud al-Kashgari in the XI c. is very important work in terms of Turkish cultural history. The book serves not only as a dictionary but also an encyclopedia that provides a lot of information about Turkish life dating as far back as the 11th century and before. Therefore, Diwan is perceived as a book demonstrating the diversity of Turkish folklore.

In Diwan Lugat at-Türk there are two words with regard to social norms: törü and ögreyük. “Törü” comes to mean unwritten laws and “ögreyük” is often used denote customs.

Key words: social norms, customs, habit, usage, traditional practice

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

GİRİŞ

A. Sosyal Normlar

Toplumsal yaşamın doğal bir sonucu olarak bireylerin davranışlarını belirleyen, sınırlayan ve yönlendiren birtakım kurallar ortaya çıkmıştır. Bu kurallar, yaptırım güçlerine, dönemlere ve toplumların anlayışlarına göre farklılık gösterirler ve farklı adlarla anılırlar. Yazılı yasalar, din ve ahlak kurallarının yanı sıra özellikle halk bilimi araştırmalarında öne çıkan birtakım normlar da vardır. Bunlar, günümüzde gelenek, görenek, adet, örf ve töre kavramlarıyla karşılanmaktadır.

Bir milletin tarihsel seyri içinde sosyal normları karşılamak üzere kullandığı kavramların ve bu kavramlara yüklenen anlamların belirlenmesi, o milletin sosyal bünyesinde yer alan temel dinamikleri ortaya çıkarmanın en etkili yollarından biridir. Değişen yaşam koşullarına bağlı olarak sosyal normlarda ortaya çıkan değişiklikler de toplumsal yapıda ortaya çıkan olumlu veya olumsuz etkilenmeleri ortaya koyar.

Bugün konuşma dilinde olduğu gibi bilimsel araştırmalarda da sosyal normları karşılayan kelimelerin nüanslarına dikkat edilmeksizin kullanılması yaygınlık kazanmıştır. Çoğu kez, töre, örf, adet, gelenek, görenek kavramlarından biri diğerinin yerine kullanılabilir. Halk biliminin yanı sıra sosyoloji, hukuk ve teoloji başta olmak üzere çeşitli bilim dallarının ilgi alanına giren bu kavramlar arasındaki nüansların tespiti için Türkçenin temel kaynaklarına başvurmak bir zorunluluk olarak kendini hissettirmektedir.

B. Divanü Lügati't-Türk'ün Sosyal Normlar açısından Önemi

Divanü Lügati't-Türk, sadece Türkçede kullanılan kelimelerin Arapça karşılıklarını veren bir sözlük değil, aynı zamanda kelime türetme yolları, eklerin fonksiyonları, cümle yapısı gibi pek çok konuda ayrıntılı bilgi veren bir dil bilgisi kitabıdır. Ele aldığı kelimelerin karşılığını bir başka dilde, yani Arapça olarak göstermesi, farklı Türk şive ve ağızlarındaki kullanımına örnekler vermesi, karşılaştırmalı dil araştırmalarına olanak sağlamaktadır.

Divan'da sözcüklerin karşılıkları verilirken ortaya konulan örnek cümleler, atasözleri, deyimler ve diğer açıklamalar, döneminin Türk topluluklarının yaşam tarzıyla ilgili zengin bir malzemeyi önümüze koymaktadır. Bu zengin malzeme içinde günümüz halk bilimi araştırmalarının temel uğraşı alanlarından birini oluşturan sosyal normlara çeşitli vesilelerle değinilmektedir. Eserin farklı

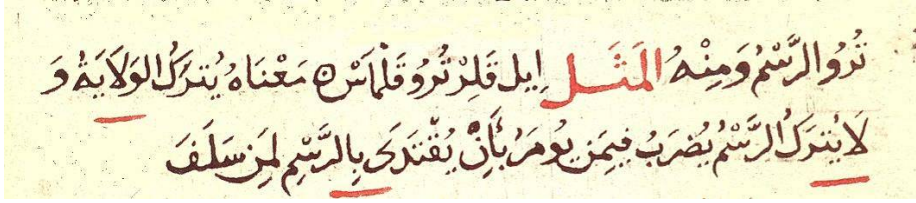
sayfalarında dağınık bir biçimde yer alan bu bilgilerin bir araya getirilerek bunlardan bir terkibe varılması, bu çalışmanın başlıca amacını oluşturmaktadır.

Bu çalışmada eserin orijinal metninin tıpkıbasımı, 1917-1919 yıllarında Kilisli Rifat tarafından yapılan eski harfli baskı, Besim Atalay çevirisi, Şinasi Tekin ile Gönül Alpay Tekin'in editörlüğünde Robert Dankoff ve James Kelly tarafından gerçekleştirilen İngilizce çeviri ve Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurtsever çevirisi karşılaştırmalı olarak kullanılmıştır.

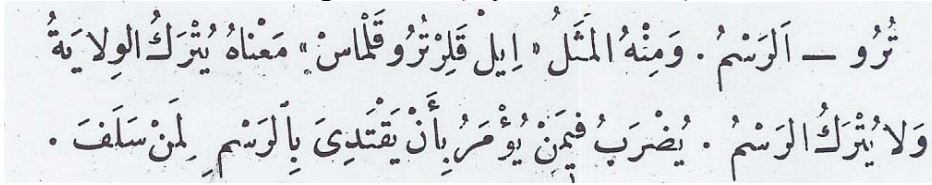
I. “TÖRÜ” KELİMESİ

Divanü Lügati't-Türk'te “törü” kelimesi beş ayrı yerde geçmektedir. Bunlardan biri madde başıdır. Kelime, dört ayrı yerde ise başka maddelerin açıklanması sırasında verilen örnek metinlerde geçer.

A. “Törü” maddesindeki kullanımı

Divanü Lügati't-Türk (Tıpkıbasım, s. 542)

Divanü Lügati't-Türk (Kilisli Rifat Baskısı, c. III, s. 86)

“Törü: Töre, atalardan kalan ve yazılı olmayan kurallar. Şu atasözünde de geçer: İl kalır, törü kalmas: Ülke terk edilir, ama töre terk edilmez. Bu atasözü, kendisinden öncekilerden gelen kurallara uyması istenen kişi için söylenir.”

Burada kelimenin Arapça karşılığı “resm” olarak verilmiştir. Orijinal nüshada bu kelimenin yanında, sayfa kenarındaki notta “törü: resm ve adet” kaydı vardır. Ancak, Kilisli Rifat baskısında bu nota yer verilmemiştir.

“İl kalır, törü kalmas” biçimindeki atasözünün Arapça karşılığı olan “yütrekü'l-vilayetü vela yütrekü'r-resmü” cümlesi farklı araştırmacılar tarafından şöyle çevrilmiştir:

“Devlet yahut ülke terk edilebilir, hars terk edilemez.” (Z. Gökalp, 1339: 4)

“Vilayet bırakılır, görenek bırakılmaz.” (Atalay, III-221)

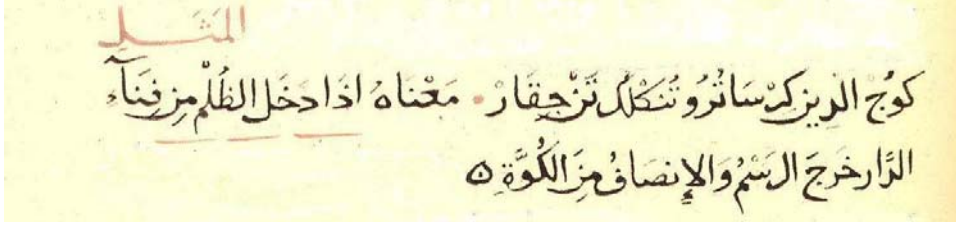
“The realm may be left behind but not custom.” (Dankoff-Kelly, II-264)

“Ülke terk edilir, ama töre terk edilmez.” (Erdi-Yurtsever, 587)

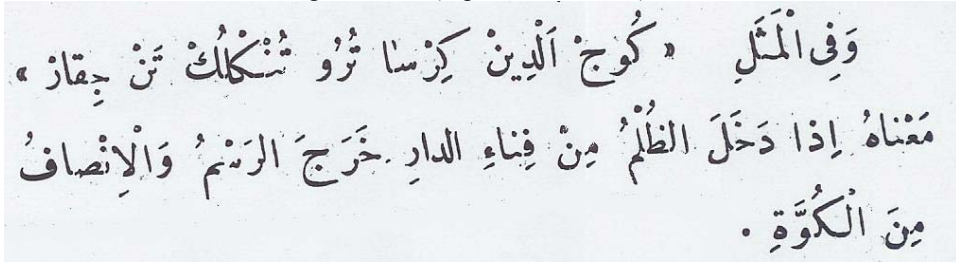
Burada Kaşgarlı Mahmut'un “töre” kelimesini karşılamak üzere kullandığı “resm” kelimesinin farklı araştırmacılar tarafından “hars”, “görenek”, “custom” ve “töre” olarak çevrildiği görülmektedir.

B. Diğer maddelerde kullanımı

1. “Çıkdı” maddesinde yer alan örnek

Divanü Lügati't-Türk (Tıpkıbasım, s. 273)

Divanü Lügati't-Türk (Kilisli Rifat Baskısı, c. II, s. 16)

“Çıkdı” kelimesi açıklanırken örnek olarak gösterilen “Küç ildin kirse töre tünğlükten çıkar” atasözünün Arapça karşılığı şöyle verilir: “Zulüm evin aralığından girince töre ve adalet bacadan çıkar.”

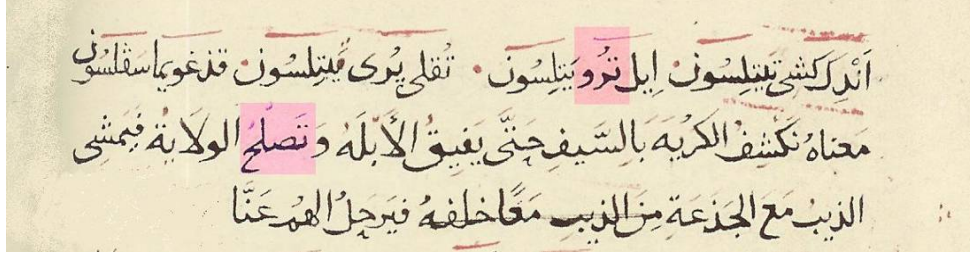
Bu atasözünü Arapçaya çevirirken Kaşgarlı Mahmut, “törü” kelimesini “resm ve insaf” olarak karşılamıştır. Eserin çevirilerindeki farklılık burada da söz konusudur:

“Zulüm evin aralığından girerse, görenek ve insaf pencereden çıkar.” (Atalay, I-18)

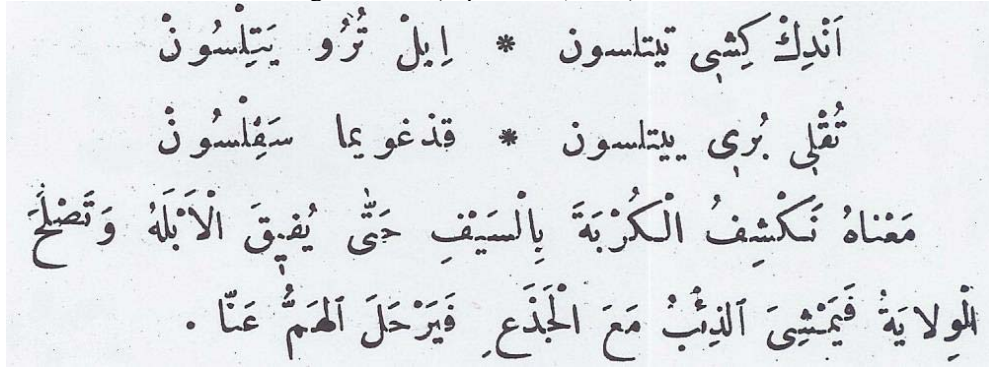
“When violence comes in from the courtyard, law and justice go out the window.” (Dankoff-Kelly, I-396)

“Zulüm kapıdan girince, töre (yasa ve adalet) bacadan (pencereden) çıkar” (Erdi-Yurtsever, 233)

2. “Endik” maddesinde yer alan örnek

Divanü Lügati't-Türk (Tıpkıbasım, s. 66)

Divanü Lügati't-Türk (Kilisli Rifat Baskısı, c. I, s. 97)

Bu maddede “budala” anlamındaki “endik” kelimesi açıklanırken şu dörtlük verilir:

“Endik kişi tetilsün

İl törü itilsün

Toklı böri yetilsün

Kađgu yeme sawılsun”

Kaşgarlı, bu dörtlüğün Arapçaya çevirisi şöyle yapmıştır: “Kılıcımızla hileyi ortadan kaldırırsın. Ta ki budala kişi ayılır, ülke barışa kavuşur, kurt kuzuyla birlikte yürür, keder bizden uzaklaşır.”

Yukarıdaki dörtlükte yer alan “İl törü itilsün” dizesinin Arapça karşılığı “taslahe'l-vilayetu” biçiminde verilmiştir. Bu dizenin çevirisiyle ilgili olarak araştırmacıların yine farklı tercihlere sahip oldukları görülüyor:

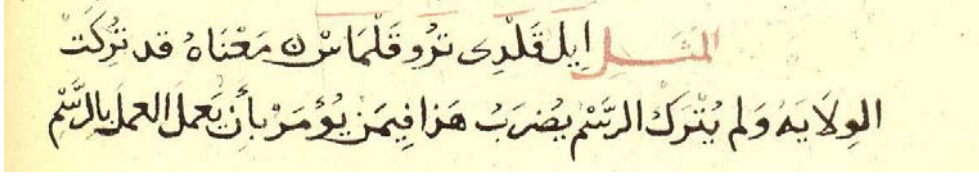
“Vilayet barışa kavuşsun” (Atalay, I-106)

“The realm prosper” (Dankoff-Kelly, I-135)

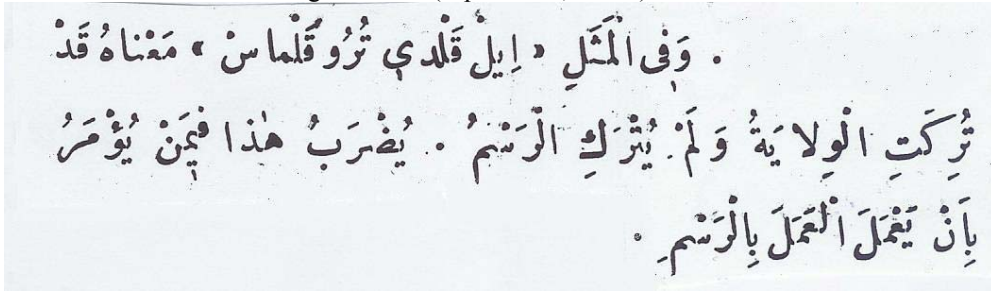
“Ülkeye refah yayılsın” (Erdi-Yurtsever, 258)

“Ülke ve devlet gelişsin, dirliğe düzene kavuşsun” (Tekin, 1986: 101)

3. “Kaldı” maddesinde yer alan örnek

Divanü Lügati't-Türk (Tıpkıbasım, s. 276)

Divanü Lügati't-Türk (Kilisli Rifat Baskısı, c. II, s. 21)

Divan'da “kaldı” maddesi açıklanırken “İl kaldı törü kalmas” atasözü örnek olarak sunulur ve “ülke terk edilmiştir, ama töre terk edilmemiştir” biçiminde Arapçaya aktarılır. Arkasından şu yorum eklenir: “Bu atasözü, töreye uygun davranması istenen kişi için söylenir.”

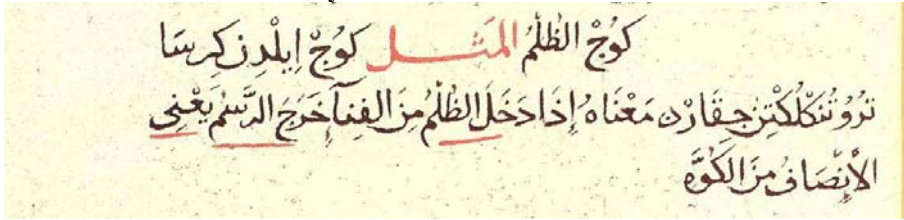
Burada da “İl kaldı törü kalmas” atasözü açıklanırken “törü” kelimesi “Arapça “resm” ile karşılanır. Çevirilerdeki yorumlar şöyledir:

“Vilayet terk edilir, âdet terk edilmez.” (Atalay, II-25)

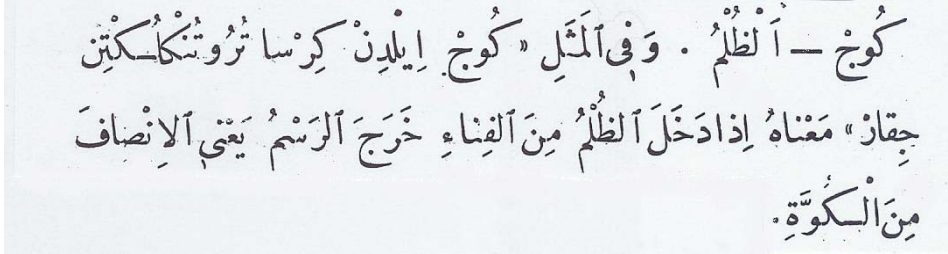
“The realm has been left behind but custom cannot be left behind.” (Dankoff-Kelly, I-399)

“Ülke terk edilir, ama töre terk edilmez.” (Erdi-Yurtsever, 392)

4. “Küc” maddesinde yer alan örnek

Divanü Lügati't-Türk (Tıpkıbasım, s. 495)

Divanü Lügati't-Türk (Kilisli Rifat Baskısı, c. III, s. 86)

Bu maddede “küç” kelimesi “zulüm” biçiminde tanımlandıktan sonra kelimenin atasözündeki kullanımına örnek verilmiştir: “Küç ildin kirse törü tünglüktin çıkar.” Bu atasözü şöyle tercüme edilir: “Zulüm avludan girdiğinde töre, yani adalet bacadan çıkar.”

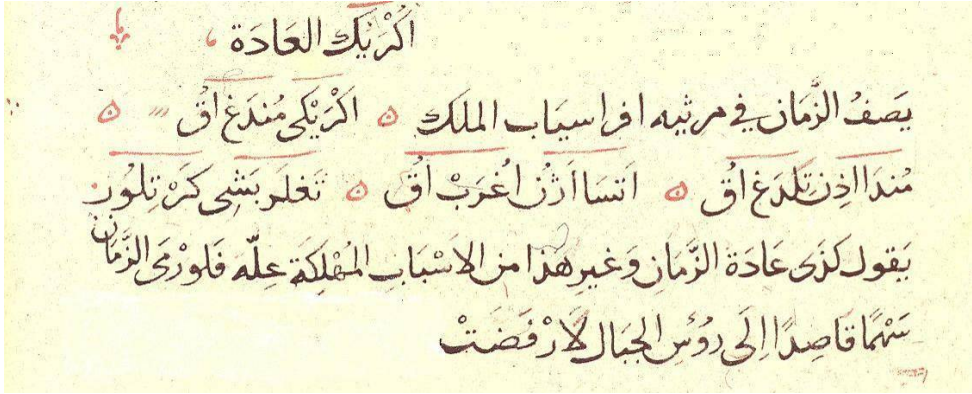
Buradaki törü kelimesini de Kaşgarlı Mahmut yine Arapça “resm” ile karşılar ve “yani insaf” şeklinde bir açıklama getirir. Çevirilerin atasözünü algılayışları şöyledir:

“Zulüm kapıdan girerse, görenek -merhamet- bacadan çıkar.” (Atalay, III-120)

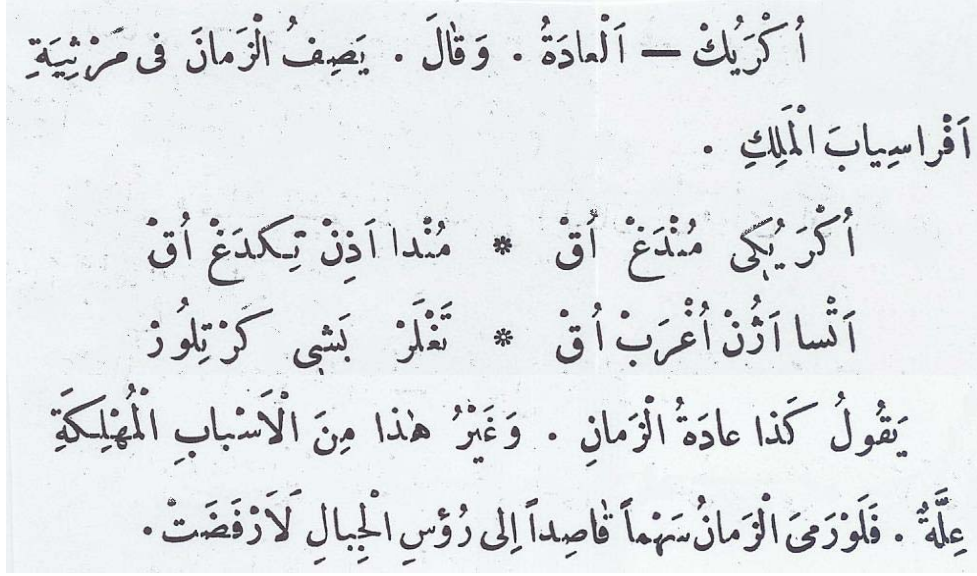
“When violence comes in by the courtyard, custom (meaning justice) goes out by the window.” (Dankoff-Kelly, II-209)

“Ülkeye zorbalık gelirse [egemen olursa], töre [adalet] bacadan çıkar [ortadan kaybolur].” (Erdi-Yurtsever, 330)

II. “ÖGREYÜK” KELİMESİ

Divanü Lügati't-Türk (Tıpkıbasım, s. 90)

Divanü Lügati't-Türk (Kilisli Rifat Baskısı, c. I, s. 140-141)

“Ögreyük” kelimesi Divan’da bir kez, madde başı olarak yer alır. Kaşgarlı, kelimeyi “adet” olarak Arapçaya çevirir ve bir dördlük içinde kullanımına örnek verir:

“Afrasiyab’ın ağıtında zaman şöyle nitelendirilir:

Ögreyüki mundağ ok

Munda adın tılđağ¹ ok

Atsa ajun uğrap ok

Tağlar başı kertilür

Zamanın adeti böyledir işte. Bundan başkası da bahanedir (zaten). Zaman dağların başına doğru ok atsa dağları yok eder.”

¹ Hikmet İlaydın, farklı araştırmacıların bu kelimeyi değişik biçimlerde okuduğuna işaret ederek doğru okunuşun “tılđağ” olması gerektiğini ileri sürer. (Hikmet İlaydın, “Divan’la İlgili Bazı Gözlemler ve Düşünceler”, Türk Dili, c. XXVII, sayı: 253, 1 Ekim 1972, s. 100). Talat Tekin de konuyla ilgili bir araştırmasında “bu dizedeki *tılđağ* kelimesinin okunuşunu ve dördlüğün gerçek anlamını Hikmet İlaydın’a borçluyuz” diyerek “bahane” anlamındaki “tılđağ” okunuşunu teyid eder. (Talat Tekin, “Karahanlı Dönemi Türk Şiiri, Türk Dili, cilt: LI, sayı: 409, Ocak 1986, s. 105)

Buradaki “Ögreyüki mundağ ok” dizisinin çevirileri şöyledir:

“Zamanın göreneği böyledir.” (Atalay, I-160)

“Thus is the custom (of Time).” (Dankoff-Kelly, I-173)

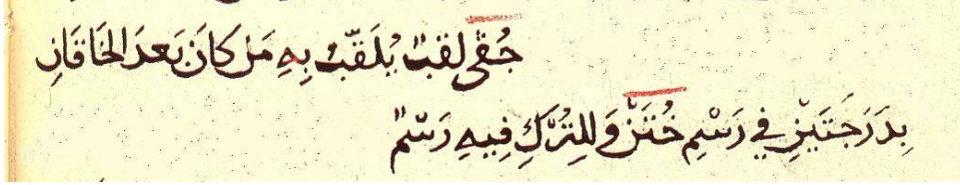
“Gerçekten de bu (Zamanın) âdetidir.” (Erdi-Yurtsever, 371)

“Feleğin âdeti böyledir işte!” (Tekin, 1986: 106)

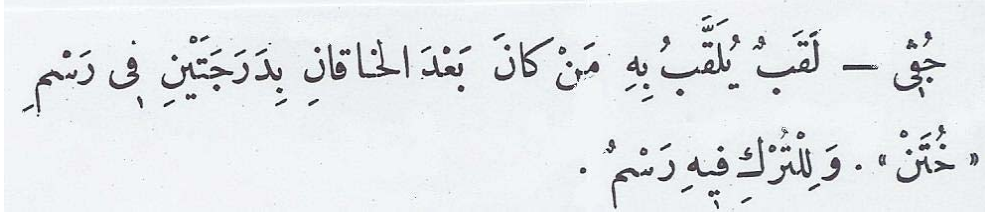
III. MADDE AÇIKLAMALARINDA YER ALAN KELİMELELER

Divan’da bazı maddeler açıklanırken dönemin halk hayatında yer alan uygulamalardan çeşitli örnekler verilir. Bunlar üç maddede “adet”, iki maddede ise “resm (töre)” olarak adlandırılır.

A. “Çuwı” maddesinin açıklaması

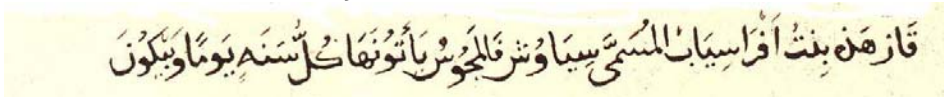
Divanü Lügati't-Türk (Tıpkıbasım, s. 544)

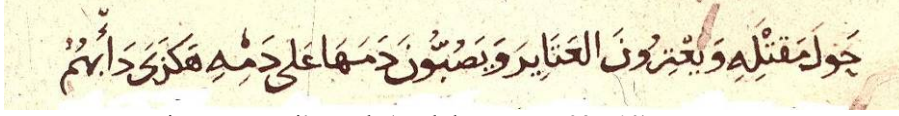

Divanü Lügati't-Türk (Kilisli Rifat Baskısı, c. III, s. 171)

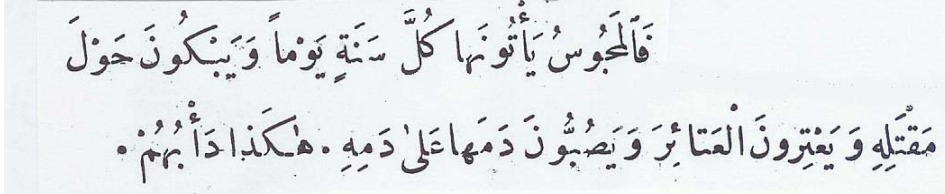
Eserde “çuwı” kelimesi, “Hotan töresince hakandan iki seviye aşağıda bulunan kimselere verilen bir unvan” olarak tanımlandıktan sonra “Bu, Türklerin töresidir” biçiminde bir açıklamaya yer verilir. Burada “töre”yi karşılamak üzere Arapça “resm” kelimesi kullanılır. Resm kelimesi, Atalay’da “tören”, Dankoff-Kelly’de “order of precedence”, Erdi-Yurtsever’de ise “yönetim töresi” biçiminde karşılanmıştır.

B. “Kaz” maddesinin açıklaması

Divanü Lügati't-Türk (Tıpkıbasım, s. 509-510)

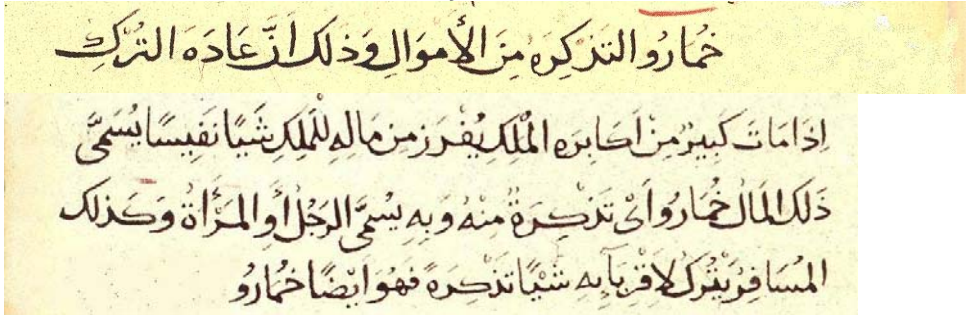

Divanü Lügati't-Türk (Kilisli Rifat Baskısı, c. III, s. 111)

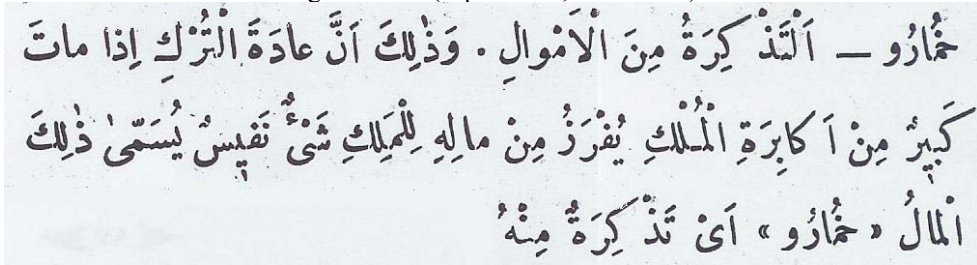
Bu madde açıklanırken şu bilgiler verilir: “Mecusiler yılda bir gün buraya gelirler ve onun öldürüldüğü yerin çevresinde ağlarlar. Kurbanlar keserler ve kurban kanını onun kanının üzerine dökerler. Onların adetleri budur.”

Bu madde açıklanırken geçen “de’b” kelimesinin çevirilerinde Besim Atalay’ın “görenek”, Dankoff-Kelly’nin “custom”, Erdi-Yurtsever’in ise “adet” kelimesini tercih ettiği görülür.

C. “Xumarü” maddesinin açıklaması

Divanü Lügati't-Türk (Tıpkıbasım, s. 223-224)

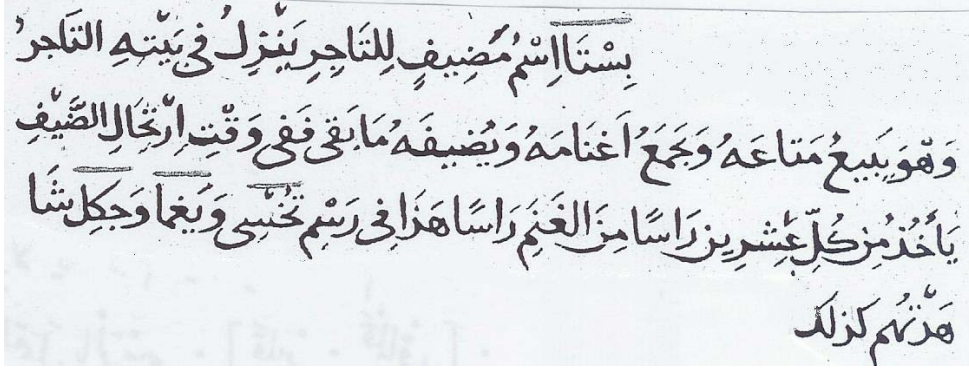

Divanü Lügati't-Türk (Kilisli Rifat Baskısı, c. I, s. 371)

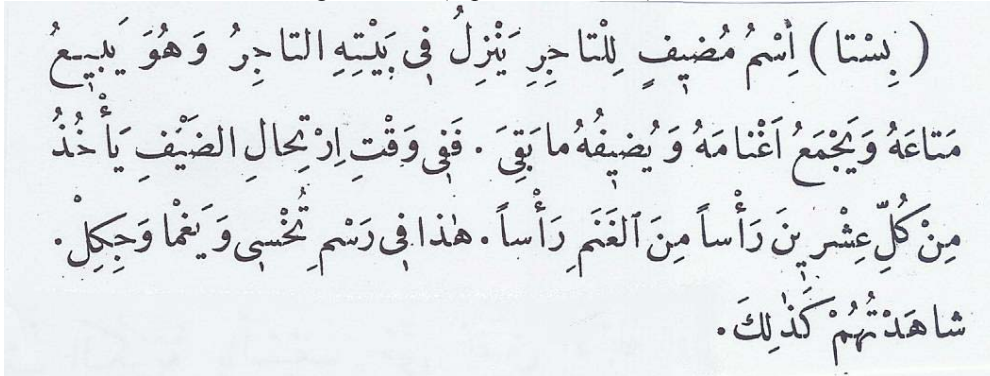
Sözlükte “xumaru” kelimesi “hatıra (tezkire) olan bir mal” biçiminde Arapçaya çevrilir ve “bu, Türklerin adettir” denildikten sonra şu örnek verilir: “Büyüklerden birisi öldüğünde, malından en iyi bir parça hakan için ayrılır. Bu mala xumaru, yani andaç, hatıra denir.”

Bu maddede yer alan “adet” kelimesini Dankoff-Kelly çevirisinde “custom”, Erdi-Yurtsever’de ise “gelenek” biçiminde görüyoruz.

D. “Yaraşdı” maddesinin açıklaması

Divanü Lügati't-Türk (Tıpkıbasım, s. 474)

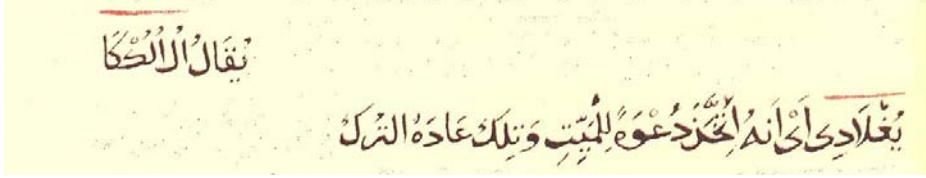

Divanü Lügati't-Türk (Kilisli Rifat Baskısı, c. III, s. 52)

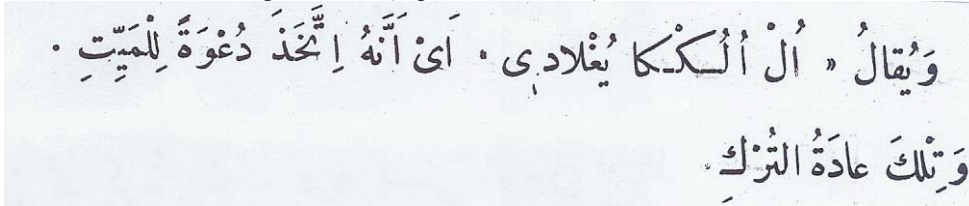
Bu madde içinde yer alan “biste” kelimesi şöyle açıklanır: “Tüccarı evinde konuk olarak ağırlayan kişinin adıdır. Tüccar onun evine yerleşir ve o da tüccarın mallarını satar, koyunlarını güder ve evde kaldığı sürece tüccarı ağırlar. Tüccar evden ayrılırken biste, koyunların yirmide birini alır. Bu, Tuxsı, Yagma ve Çigil kavimlerine ait bir töredir. Buna doğrudan tanık oldum.” Burada da Kaşgarlı’nın

verdiği Arapça “resm” kelimesi Dankoff-Kelly tarafından “custom”, Erdi-Yurtsever tarafından ise “adet” olarak düşünülmüştür.

E. “Yogladı” maddesinin açıklaması

Divanü Lügati't-Türk (Tıpkıbasım, s. 579)

Divanü Lügati't-Türk (Kilisli Rifat Baskısı, c. II, s. 228)

Kaşgarlı, “yogladı” kelimesini “ol, ölüge yogladı” cümlesinde kullanır ve bunu “o, ölü için yemek verdi” biçiminde Arapçaya aktardıktan sonra “Türklerin adeti böyledir” şeklinde bir açıklama yapar. Buradaki “adet”, Atalay’da “görenek”, Dankoff-Kelly’de “custom”, Erdi-Yurtsever’de ise “gelenek” biçiminde karşılığını bulur.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kaşgarlı Mahmut, yaşadığı dönemde Araplara Türkçe öğretmek amacıyla kaleme aldığı sözlüğünde çağının Türk toplulukları hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. Halk hayatı açısından son derece zengin malzemeyi içeren sözlük, bugün halk bilimi araştırmalarının temel kavramları olan sosyal normlarla ilgili kelimelere de açıklık kazandırmıştır. Bu, bir yandan sosyal normların o dönem Türk hayatındaki algılanışı hakkında bilgi verirken diğer yandan bu kavramların tarihsel süreçte Türk toplum hayatındaki sürekliliği izlememize olanak sağlaması bakımından önemlidir.

Divanü Lügati't-Türk'te sosyal normları karşılamak üzere töre ve adet kavramlarına rastlanmaktadır. Kaşgarlı Mahmut’un “töre”yi Arapça “resm” kelimesiyle açıkladığı, “resm” kelimesinin birkaç anlamından özellikle “usul, kural, düzenleme” anlamlarını tercih ettiği görülmektedir. Kaşgarlı, eşanlamlı kabul ettiği “adet” ve “ögreyük” kelimelerini ise “önceki kuşaklardan aktarılan kalıplaşmış davranışlar” anlamında kullanmaktadır.

Kaşgarlı'nın çağında her ikisi de birer sosyal norm olarak kabul edilmekle birlikte “töre (resm)” ve “adet (öğreyük)” kavramları arasında belirgin bir fark olduğu gözlenmektedir. “Töre”, devletle, ülke yönetimiyle ilgili yazılı olmayan çeşitli düzenlemeleri içerir ve yaptırım gücü oldukça fazladır. Adet (öğreyük) ise “birtakım kalıplaşmış davranışlar” anlamındadır ve yaptırım gücü töre kadar kuvvetli değildir.

Eser üzerinde yapılan çalışmalarda adı geçen kavramları çevirirken veya sadeleştirirken çoğunlukla bu ayrıntıya dikkat edilmediği görülmektedir. Çevirilerdeki farklılıkları aşağıdaki tabloda görmek mümkündür:

Orijinal Metnin Tıpkıbasımı			Besim Atalay Çevirisi	Dankoff-Kelly Çevirisi	Erdi-Yurtsever Çevirisi
Kelimenin geçtiği madde	Kelime	Arapça karşılığı			
çıkıdı	törü	“resm ve insaf”	görenek ve insaf	law and justice	töre (yasa ve adalet)
çuwı		resm	tören	order of precedence	yönetim töresi
endik	törü	taslahe	barışa kavuşsun	prosper	refah yayılsın
kaldı	törü	resm	âdet	custom	töre
kaz		de`b	görenek	custom	âdet
küc	törü	resm (yani insaf)	görenek (merhamet)	custom (meaning justice)	töre [adalet]
öğreyük	öğreyük	âdet	görenek	custom	âdet
törü	törü	resm	görenek	custom	töre
xumarı		âdet		custom	gelenek
yaraşdı		resm		custom	âdet
yogladı		âdet	görenek	custom	gelenek

Burada, örneğin, Besim Atalay, hem “İl kalır, töre kalmas” atasözündeki “törü”yü, hem de “ölü için yemek verme” uygulamasını görenek olarak sunmuştur. Dankoff-Kelly çevirisinde söz konusu durumlar için “custom” kelimesi kullanılmıştır. Oysa bunlar farklı durumlardır ve toplumsal norm olmak bakımından fonksiyonlarında farklılık vardır.

Divanda töre kelimesi beş ayrı yerde el sözcüğü ile birlikte kullanılmıştır. Küçük farklarla ikişer kez örnek olarak sunulan “el kalır, töre kalmas” ve “küç öldin kirse töre tünlükten çıkar” atasözlerinde, ayrıca dörtlükte yer alan “el töre yetilsün” dizesinde “il” ve “töre” birlikte kullanılmıştır. Bunların karşılıkları olarak verilen “resm, insaf ve sulh” kelimeleri “kural, adalet, barış” anlamlarını

içerir. Böylece Kaşgarlı'nın yaşadığı dönemde “töre” kelimesinin ülke yönetimiyle ilgili yasal, bürokratik ve hukuki düzenlemeleri karşılamak üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır.²

Kaşgarlı Mahmut'un kendi dönemindeki halk hayatından seçtiği inanç ve uygulamaları tanımlarken kullandığı kavramlar, aralarındaki farkı ortaya koymaktadır. Örneğin, “hakandan iki seviye aşağıda bulunan kimselere unvan verilmesi” “resm”, yani töre olarak adlandırılırken “ölü için yemek verilmesi” adet olarak kabul edilmiştir. Bunlardan ilkinde yasal ve bürokratik bir zorunluluk öne çıkarken diğerinde “inanç yönü de bulunan kalıplaşmış bir davranış” olma özelliği vurgulanmaktadır.

KAYNAKLAR

- AKYÜZ, Hüseyin, Kutadgu Bilig'de Sosyo-Pedagojik ve Siyasal Söylem, Erzurum 2002
- CAFEROĞLU, Ahmet: Kâşgarlı Mahmut, İstanbul 1999
- CLAUSON, Sir Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972
- DEVELLİOĞLU, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara 1990
- DİLAÇAR, A., “Kaşgarlı Mahmut'un Kişiliği”, Türk Dili, c. XXVII, sayı: 253, 1 Ekim 1972, s. 20-22
- Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi, (Çev. Besim Atalay), 4 cilt, Ankara 1985-1986
- ERCİLASUN, Ahmet B., Makaleler-Dil-Destan-Tarih-Edebiyat, (Yayına Hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu), Ankara 2007
- ERGİN, Muharrem, Orhun Abideleri, İstanbul 1980
- GENÇ, Reşat, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara 1997
- GÖKYAY, Orhan Şaik, “Divanü Lügat-it-Türk ve Alp Er Tunga”, Türk Dili, c. XXVII, sayı: 253, 1 Ekim 1972, s. 56-59

² Divanü Lügati't-Türk'ün yazılışından yaklaşık üç buçuk asır önce dikilmiş olan Orhun Yazıtları'nda da “il” ve “töre” kelimelerinin birlikte yer aldığı ve “yasa” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca, Kaşgarlı'nın çağdaşı olan Yusuf Has Hacip'in de Kutadgu Bilig'inde “töre”yi bu anlamda birçok kez kullandığını belirtmek gerekir.

- İLAYDIN, Hikmet, “Divan’la İlgili Bazı Gözlemler ve Düşünceler”, Türk Dili, c. XXVII, sayı: 253, 1 Ekim 1972, s. 96-103
- Kâşgarlı Mahmûd, Divanü Lügati’t-Türk, (Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: Seçkin Redi, Serap Tuğba Yurtsever), İstanbul 2005
- Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lügati’t-Türk, Tıpkıbasım, Ankara 1990
- KURGAN, Şükrü, “Divanü Lügat-it-Türk Üzerine”, Türk Dili, c. XXVII, sayı: 253, 1 Ekim 1972, s. 60-80
- Mahmûd al-Kâşgarî, Compendium of the Turkic Dialect (Diwan Luyât at Turk), (Edited by Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Edited and Traslated with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration James Kelly, Harvard 1982 (Part I), 1984 (Part II), 1985 (Part III)
- Mahmud bin El-Hüseyn bin Muhammed El-Kâşgari, Kitabı Divanı Lügati’t-Türk, (Haz. Kilisli Rifat), 3 cilt, [İstanbul] 1333-1335
- NİRUN, Nihat-M. Cihat Özönder, “Türk Sosyo-kültür Yapısı İçinde Âdetler, Örfler, Görenekler, Gelenekler”, Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler, Ankara 1990, s. 251-264
- ORKUN, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987
- ÖRNEK, Sedat Veyis, Türk Halk Bilimi, Ankara 1995
- SAKAOĞLU, Saim, “Divanü Lügati’t-Türk’ün Halk Edebiyatı Açısından Taşdığı Değer”, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Fasikül: 1, sayı: 13, Erzurum 1985, s. 301-319
- Ş. Sami, Kamus-ı Türki, [İstanbul] 1318
- TEKİN, Talat, “Karahanlı Dönemi Türk Şiiri, Türk Dili, cilt: LI, sayı: 409, Ocak 1986, s. 81-157
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, Sosyoloji Sözlüğü, İstanbul 1969
- Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig-I, Metin (Haz. Reşit Rahmeti Arat), Ankara 1999
- Ziya Gökalp, Türk Töresi, İstanbul 1339